

Aldona Rita Jurewicz

"Das Liv-, Est- und Curlaendische Privatrecht (1864

Studia Warmińskie 49, 416-422

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

niem na konkretne rozwiązania. Pojawiające się pytania czy niedomówienia w tekście skłaniają czytelnika do osobistej refleksji, co jest już samo w sobie wartością. Pod względem formalnym książka napisana jest językiem komunikatywnym, niekiedy z pewną dozą humoru i odniesieniami do doświadczeń codzienności.

ks. Karol Jasiński
Olsztyn

Hesi Siimets-Gross, *Das Liv-, Est- und Curlaendische Privatrecht (1864/65) und das römische Recht im Baltikum*, Seria: *Dissertationes Iuridicae Universitatis Tartunensis* 33, Tartu 2011, ss. 174

W ramach serii wydawniczej „Dysertacje Prawnicze Uniwersytetu w Tartu” ukazała się niemieckojęzyczna monografia autorstwa Hesi Siimets-Gross pt. *Liv-, Est- und Curlaendische Privatrecht (1864/65) und das römische Recht im Baltikum*¹. Publikacja jest częścią rozprawy doktorskiej Siimets-Gross, która została obroniona na Uniwersytecie w Tartu 29 czerwca 2011 r.

Autorka prowadzi zajęcia z historii prawa i instytucji prawa prywatnego na Wydziale Prawa Uniwersytetu w Tartu. Jej zainteresowania badawcze są bardzo szerokie, obejmują bowiem obok prawa rzymskiego prywatnego (prawo klasyczne) i historii i recepcji prawa rzymskiego (głównie w prowincjach bałtyckich cesarstwa rosyjskiego w XIX w.)², również historię nauki prawa, rozwój praw człowieka w Republice Estonii w latach 1918–1940, etnologię prawa, jak też wykładnię i argumentację prawniczą. Ponieważ prezentowana publikacja odnosi się zasadniczo do badań nad historią i recepcją prawa rzymskiego, sądzę, że może ona spotkać się z dużym zainteresowaniem romanistów, szczególnie skupionych nad tym nurtem badawczym.

¹ W publikacji znalazły się również publikowane wcześniej i łączące się tematycznie z rozprawą artykuły H. Siimets-Gross, które nie będą przedmiotem niniejszej recenzji.

² Warto podkreślić, że H. Siimets-Gross opublikowała już kilka publikacji dotyczącej tej problematyki: *Rooma õigus subsidiaarõigueset Balti provintsiaalõiguesek*, *Acta Historica Tallinensia* 7 (2003), s. 41–50; *Scientific Tradition of Roman Law in Dorpat: usus modernus or Historical School of Law?*, *Juridica International* 11 (2006), s. 76–84; *Roman Law in the Baltic Private Law Act – the Triumph of Roman Law in the Baltic Sea Provinces?*, *Juridica International* 12 (2007), s. 180–189; *Specificatio in Baltic Private Law and Production (Verarbeitung) in the Baltic Private Law Act-Continuity or Change?*, *Juridica International*, 15 (2008), s. 163–174; *Roman Law Origin of the Private Law Act of the German Baltic Provinces of the Russian Empire: Fact or Fiction?*, L. Beck Valera, P. Gutiérrez Vega, A. Spinosa (red.), *Crossing Legal Cultures = Jahrbuch Junge Rechtsgeschichte*, München 2009, s. 313–330.

W prezentowanej monografii poruszony został problem recepcji prawa rzymskiego w prowincjach bałtyckich, które aż do wydania *Liv-, Est- und Curlaendische Privatrecht* (LECP) było traktowane jako subsydiarny obowiązujący system prawa. Kolejną kwestią jest wpływ, jaki wywarła ta pierwsza na tym obszarze kodyfikacja prawa prywatnego na obowiązujące tam prawo rzymskie³. Zakres terytorialny pracy obejmuje trzy prowincje bałtyckie (Baltikum), tj. należące do Cesarstwa Rosyjskiego od 1710 r.⁴ Estonię i Inflanty oraz od 1795 r.⁵ Kurlandię⁶. Granice czasowe wyznaczają lata 1845⁷–1940⁸, choć tę ostatnią datę należy już potraktować jako narrację historyczną, odnoszącą się do dalszych losów kodyfikacji, bowiem ze względów merytorycznych główny punkt ciężkości został położony na samą treść LECP i jej stosunek do prawa rzymskiego.

Prezentowana publikacja składa się z *Wprowadzenia* (*Einleitung*, s. 8–10), czterech rozdziałów problemowych i *Podsumowania* (*Fazit und Ausblick*, s. 118–121). Dodatkowo praca zaopatrzona jest w wykazy literatury i skrótów, streszczenie w języku estońskim oraz tabelaryczne cztery aneksy: *Źródła i odesłania źródłowe w zakresie rodzajów rzeczy w LECP* (s. 151–152), *Źródła i odesłania źródłowe w zakresie służebności w LECP* (s. 153–165), *Źródła odesłania źródłowe w zakresie kontraktu kupna-sprzedaży w LECP* (s. 166–173) oraz *Wykaz skrótów i znaków zastosowanych w Aneksach*.

We *Wprowadzeniu* autorka omówiła zagadnienia metodologiczne, dokonała wyjaśnienia ważniejszych pojęć oraz przedstawiła ogólny rys historyczny omawianej kodyfikacji (LECP).

Rozdział pierwszy, *Die Gesetzideologie des „Liv-, Est- und Curlaendische Privatrechts“ von 1864* (s. 11–36), poświęcony został naświetleniu politycznego, społecznego i gospodarczego tła kodyfikacji prawa prywatnego w Baltikum. Siimets-Gross ukazuje kodyfikację prawa w Baltikum jako część szeroko zakrojonych planów kodyfikacyjnych Cara Mikołaja I zmierzających do zebrania i usystematyzowania obowiązującego prawa, nie zaś stworzenie nowych, lub odnowionych, spójnych i kompletnych regulacji⁹. Okoliczność ta

³ H. Siimets-Gross, *Das „Liv-, Est- und Curlaendische Privatrecht“ (1864/65) und das römische Recht im Baltikum*, Seria: Dissertationes Iuridicae Universitatis Tartunensis 33, Tartu 2011, s. 9.

⁴ Kapitulacja Inflant i Estonii na rzecz Rosji, potwierdzona kończącym wojnę północną traktem w Nystad w 1721 r. – por. G. Hamza, *Entstehung und Entwicklung der modernen Privatrechtsordnungen und die roemischrechtliche Tradition*, Budapest 2009, s. 569.

⁵ Trzeci rozbiór Polski.

⁶ H. Siimets-Gross, *Das „Liv-, Est- und Curlaendische Privatrecht“*, s. 8 i 11.

⁷ Pierwsze próby kodyfikacji prawa w Prowincjach Bałtyckich – ibidem, s. 12.

⁸ Do tego roku LECP obowiązywał w Estonii – ibidem, s. 119.

⁹ Ibidem, s. 12–15. W swoim ukazie, wprowadzającym oba te kodeksy, Mikołaj I wskazał m.in., że zasadniczym celem zarówno carskiej, jak i prowincjonalnej kodyfikacji prawa miało być zebranie w określonym porządku wszystkich obowiązujących do tej pory przepisów, aby nadać im znamiona pewności i jasności – cyt. za: ibidem, s. 13.

jest o tyle ważna, że w dalszej części pracy autorka będzie starała się poddać krytyce tezę o zachowawczym charakterze LECP. Fakt, że Inflanty, Estonia i Kurlandia mogły w ramach tych ogólnopaństwowych projektów pokusić się o własną, autonomiczną kodyfikację wynikał ze specjalnego statusu prawnego tych prowincji¹⁰, w tym autonomii prawnej, oraz specyficznych uwarunkowań historycznych¹¹. Prace kodyfikacyjne¹², podjęte przez inflanckiego prawnika Johanna Ludwiga Samsona von Himmelstierna¹³, zaowocowały kodeksami prawa stanowego oraz prawa ustrojowego. Na czele komisji kodyfikacyjnej prawa prywatnego stanął Friedrich Georg von Bunge, urzędnik w kancelarii cesarskiej, pandektysta i wykładowca prawa prowincjonalnego na Uniwersytecie w Dorpacie¹⁴. Trzeci tom kodyfikacji prawa prowincjonalnego Baltikum, LECP, wszedł w życie w 1864 r. za panowania cara Aleksandra II. Kodeks sporządzono w języku niemieckim, obejmował on prawo rodzinne, rzeczowe, spadkowe i zobowiązaniowe ujęte w 4636 artykułach, z których większość zawierała odesłania do źródeł prawa obowiązującego przed kodyfikacją, które legły u podstaw brzmienia danego artykułu¹⁵. Dodatkowo samą treść kodeksu poprzedzało 40 (oznaczonych rzymską numeracją) uwag wprowadzających, a wieńczył – indeks źródeł¹⁶.

W rozdziale pierwszym autorka podjęła dyskusję z rozpowszechnionym poglądem, uznającym LECP za zbiór prawa a nie kodeks we współczesnym rozumieniu tego terminu. Na przykładzie regulacji odnoszących się do instytucji przetworzenia (*specificatio*, niem. *Verarbeitung*) wskazała na różnice mię-

¹⁰ Zagwarantowany kapitulacją z roku 1710, potwierdzony w 1721 r. – J. Lewandowski, *Historia Estonii*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2002, s. 107; G. Hamza, op. cit., s. 569.

¹¹ W prowincjach bałtyckich przed LECP korzystano z różnych systemów prawnych, m.in. ze średniowiecznego miejskiego prawa niemieckiego (lubeckie i hamburskie), prawa polskiego, szwedzkiego, i tzw. *ius commune* – H. Siimets-Gross, *Das „Liv-, Est- und Curlaendische Privatrecht“*, s. 11.

¹² Całość kodyfikacji w tych prowincjach obejmować miała 5 tomów, w których trzecim z kolei miała być kodyfikacja prawa prywatnego – por. ibidem, s. 13.

¹³ Przewodniczący komisji kodyfikacyjnej.

¹⁴ Zarówno jego wykształcenie, jak i nastawienia do prawa rzymskiego wywarły ogromny wpływ na ostateczny kształt LECP. Bunge uważany jest za założyciela jurysprudencji w Baltikum. Wywodził się z niemieckiej szkoły historycznej i jego metoda naukowa opierała się na *usus modernus pandectarum*. Jednak w ramach Historycznej Szkoły Prawa uważa się go raczej za zwolennika nurtu germańskiego niż romanistycznego – tak H. Siimets-Gross, *Scientific Tradition*, s. 76–77.

¹⁵ Było to cechą charakterystyczną również dla Srod zakonom i wymogiem redakcyjnym dla LECP, by pod każdym artykułem zamieścić odesłania lub komentarze umożliwiające ustalenie źródła przepisu – G. Hamza, op. cit., s. 571; H. Siimets-Gross, *Das „Liv-, Est- und Curlaendische Privatrecht“*, s. 15.

¹⁶ Tego rodzaju wykaz nie występował ani w kodeksie prawa ustrojowego, ani prawa stanowego. Autorka upatruje w nim dodatkowe potwierdzenie konserwatywnej ideologii leżącej u podstaw LECP (H. Siimets-Gross, *Das „Liv-, Est- und Curlaendische Privatrecht“*, s. 16). Można byłoby jednak zadać sobie pytanie, czy po prostu nie zastosowano tu bardziej nowoczesnej techniki redakcji tekstu aktu prawnego.

dzy normą zawartej w LECP (art. 794¹⁷) a tą, jaka obowiązywała przed wejściem w życie omawianego kodeksu, a więc koncepcją rzymską w kształcie nadanym jej przez *ius commune*. Są one istotne: sam sposób przetworzenia¹⁸, odmiennie niż w prawie rzymskim nie ma znaczenia odwracalność procesu¹⁹. Nowa regulacja umożliwiła z jednej strony uznanie za przetworzenie przypadków, które w prawie rzymskim nie podlegały pod *specificatio* (np. obrazy, zdjęcia, dagerotypy); z drugiej, wykluczenie pewnych przypadków ujętych w prawie rzymskim. Na podstawie warunków gospodarczych, prawnych i społecznych Siimets-Gross postawiła tezę o inspiracji w tym przypadku pruskim *Allgemeines Landrecht* (ALR)²⁰.

Rozdział drugi *Die Rechtsquellenlage und das römische Recht* (s. 37–64) poświęcony został skutkom, jakie wywarła kodyfikacja prawa prywatnego na stan obowiązujących do tej pory w prowincjach bałtyckich źródeł prawa, w tym prawa rzymskiego²¹. Punktem wyjścia stało się twierdzenie, że stan źródeł prawa obowiązującego przed kodyfikacją w Baltikum powodował poważne problemy w praktyce²². Pojawiały się zatem – na fali popularnego w Europie zachodniej nurtu – głosy lokalnych praktyków dostrzegających zalety kodyfikacji. Wejście w życie LECP jako jedyne obowiązującego źródła prawa miało zakończyć ten stan różnorodności i niepewności w zakresie stosowania odmiennych źródeł prawa. Już na etapie kodyfikacyjnym dostrzeżono nieuchronny problem luk w prawie, które miały być, zgodnie z XXI uwagą wprowadzającą do LECP²³ rozwiązywany na drodze analogii. W literaturze przedmiotu dominuje pogląd, że przepis ten przyczynił się do dalszego znaczącego wpływu prawa rzymskiego na stosowanie przepisów z tego kodeksu.

¹⁷ *Jeśli w wyniku artystycznego lub rzemieślniczego przetworzenie zostanie wytworzona w dobrej wierze z cudzego materiału nowa rzecz, w taki sposób, że ten użyty do tego materiał utracił swoją dotychczasową formę i przybrał nową postać, to ta nowa rzecz, bez względu na to, czy ten czyjs materiał może być z tego odzyskany czy też nie, będzie własnością przetwórcy. Ten jednak musi zapłacić odszkodowanie właścicielowi materiału zgodnie z art. 792.* (tłum. z jęz. niemieckiego A.R. Jurewicz).

¹⁸ *Kunst-, Handwerksmäßigkeit* zakłada posiadanie szczególnej technicznej wiedzy i wyklucza wszystkie produkty, przy których powstaniu znaczącą rolę odgrywa przypadek – H. Siimets-Gross, *Das „Liv-, Est- und Curlaendische Privatrecht“*, s. 28.

¹⁹ Poza złą wiarą przetwórcy. Wymóg dobrej wiary w prawie rzymskim jest sporny – por. *ibidem*, s. 29.

²⁰ *Ibidem*, s. 30.

²¹ Pod tym pojęciem w republikach bałtyckich rozumiano system prawny złożony z mieszaniny prawa rzymskiego, kanonicznego i niemieckiego – *ibidem*, s. 49. Jakkolwiek prawo rzymskie było systemem subsydiarnym, w praktyce sięgano jednak do niego dość często.

²² Określony jest wręcz jako *Quellenchaos* – por. *ibidem*, s. 38–41.

²³ Jeśli w tym prawie prywatnym nie będzie dla jakiegoś problemu prawnego żadnego przepisu, to ten problem należy rozstrzygnąć według postanowień prawa prywatnego, z którymi ten problem wydaje się łączyć ze względu na jednakowe podstawy (tłum. z niem. A.R. Jurewicz).

Autorka wykazała jednak, że w rzeczywistości po wejściu w życie kodyfikacji obecność prawa rzymskiego w praktyce stała się marginalna²⁴.

W trzecim rozdziale, *Die Einbeziehung des römischen Rechts ins Liv-, Est- und Curlaendische Privatrecht* (s. 65–82), poddano weryfikacji opinię o tzw. drugiej recepcji prawa rzymskiego na etapie prac kodyfikacyjnych. Potwierdzeniem miały być zarówno liczne odwołania do źródeł prawa rzymskiego obecne w LECP²⁵, jak też fakt, że przewodniczący komisji kodyfikacyjnej – Friedrich Georg von Bunge – miał często wspomagać się w swoich pracach podręcznikami do tego przedmiotu. Opierając się na wcześniejszych badaniach Marju Lutsa, Siimets-Gross wskazała jednak, że w istocie zamiarem Bunge było ograniczenie wpływu tego popularnego do tej pory systemu prawa²⁶. Autorka zwróciła przy tym uwagę na pewną ewolucję poglądów tego prawnika. Bunge we wcześniejszym etapie kariery – jako praktykujący prawnik – był zdecydowanym zwolennikiem ciągłego stosowania prawa rzymskiego. Natomiast jako profesor prawa prowincjonalnego w Dorpacie traktował ten system z pewną rezerwą, jeśli nawet nie niechęcią. Nie da się jednak zaprzeczyć, że na etapie powstawania kodyfikacji Bunge dostrzegał użyteczność prawa rzymskiego jako systemu pomocniczego w wypełnieniu luk w prawie skodyfikowanym.

Tezę o tzw. drugiej recepcji prawa rzymskiego kontynuuje autorka w rozdziale czwartym, *Die Quellenverweise und Quellen des „Liv-, Est- und Curlaendischen Privatrechts“* (s. 83–117). Tutaj przedmiotem badań jest poprawność i celowość odesłań do źródeł prawa rzymskiego²⁷. Ze względu na szeroki zakres materiału²⁸, obszar badawczy został zawężony do prawa rzeczowego i zobowiązaniowego, przy czym w samej publikacji bliżej przedstawiono jedynie wybrane wyniki z zakresu prawa rzeczowego²⁹. Dodatkowo autorka podjęła starania nad ustaleniem pochodzenia brzmienia analizowanych przepisów z LECP. Materiał badawczy został poddany selekcji według następujących kryteriów: 1) artykuły, gdzie odesłania do źródeł są istotne;

²⁴ Jako przedmiot uniwersytecki czy przedmiot badań naukowych prawo rzymskie zdaje się przeżywać rozkwit. Por. H. Siimets-Gross, *Das „Liv-, Est- und Curlaendische Privatrecht“*, s. 54–58.

²⁵ Dla rodzajów rzeczy, służebności, kontraktu kupna-sprzedaży por. zestawienia w tabelach – ibidem, s. 151–173.

²⁶ Usunięcie prawa rzymskiego ze względu na jego ścisły związek z prawem prowincjonalnym byłoby niemożliwe, biorąc pod uwagę mimo wszystko raczej zachowawczą ideę kodyfikacji. Zresztą sam Bunge stwierdza w swoich dziełach, że recepcja prawa rzymskiego już się dokonała i jest faktem niezaprzeczalnym.

²⁷ H. Siimets-Gross, *Das „Liv-, Est- und Curlaendische Privatrecht“*, s. 84.

²⁸ LECP obejmuje bez mała 4600 artykułów, z czego 57,2% zawiera odesłania do CIC.

²⁹ Z prawa rzeczowego przeanalizowano 120 art., 82 zawierały odesłania do prawa rzymskiego. Wybrano trzy rozdziały: *Rodzaje rzeczy* (art. 529–538), *Ogólne zasady dotyczące służebności* (art. 1089–1102), *Służebności gruntowe* (art. 1103–1198) – H. Siimets-Gross, *Das „Liv-, Est- und Curlaendische Privatrecht“*, s. 85–86.

2) artykuły, gdzie odesłanie do źródeł jest istotne bezpośrednio lub pośrednio; 3) artykuły, w których odesłanie do tekstów źródłowych natrafia na podobne pojęcia lub wyrażenia, ale w innym kontekście; 4) artykuły z nieistotnymi, nie wnoszącymi nic odesłaniami. Z 82 artykułów zawierających odesłania do prawa rzymskiego, 65 stanowiło kategorię 1 (31), 2 i 3; w 10 artykułach odesłano wprawdzie do tego samego pojęcia lub wyrażenia, ale tekst artykułu nie wywodzi się z prawa rzymskiego³⁰. Stosunkowo spory odsetek niepoprawnych odesłań skłonił Siimets-Gross do wniosku, że rzeczywistym pierwowzorem analizowanych artykułów nie było prawo rzymskie³¹. Dalsze badania³² wskazały natomiast na wyraźne paralele z projektem kodyfikacji prawa prywatnego von Himmelstierna (1839) i ALR³³, jak też inspiracje podręcznikami do prawa rzymskiego³⁴.

W *Podsumowaniu* autorka wskazała na trudności badawcze (charakter kodyfikacji prawa prywatnego w Baltikum i złożoną kwestię recepcji prawa rzymskiego), uniemożliwiające wyciągnięcie wiążących ogólnych wniosków. Jedynym dopuszczalnym wnioskiem tej natury jest ten, że obecność odesłań do źródeł prawa rzymskiego nie świadczy o zakresie recepcji.

Temat prezentowanej rozprawy został nakreślony bardzo szeroko i już pobieżny przegląd poruszonych zagadnień wskazuje, że z pewnością nie został on wyczerpany. Można też odczuwać pewien niedosyt w zakresie analizy dogmatycznej poszczególnych odesłań na rzecz niezwykle rozbudowanej części historycznej. Już sama autorka niejednokrotnie wskazywała na konieczność dokonania selekcji przebadanego materiału, zbyt obszernego dla jednej publikacji. Wydaje się, że Hesi Siimets-Gross przemyślnie zdecydowała się na monografię poświęconą problemom natury historyczno-wprowadzającej do zagadnienia obecności prawa rzymskiego w Baltikum. Biorąc pod uwagę ogólną wiedzę na temat tego obszaru i fakt, że język estoński stwarza dodatkową barierę dla badaczy, którzy chcieliby wyjść poza tradycyjny zakres recepcji prawa rzymskiego, jest to zabieg trafny³⁵. Co ważne, publikację nie należy

³⁰ Zazwyczaj mamy w tym przypadku kilka odesłań do prawa rzymskiego pod jednym artykułem. Tabełacyjne zestawienie wyników wraz z omówieniem można znaleźć na s. 88 i w aneksach.

³¹ Autorka znajduje tu potwierdzenie swojej wcześniejszej tezy, że te odesłania zmierzały do ograniczenia stosowania prawa rzymskiego i że taki był cel komisji kodyfikacyjnej.

³² Ze względu na odmienną technikę regulacji lub strukturę odrzucono Kodeks Prawa Prywatnego dla Zurychu, saksoński BGB.

³³ Wydaje się, że sam Himmelstiern również sięgał do ALR – por. H. Siimets-Gross, *Das „Liv-, Est- und Curlaendische Privatrecht“*, s. 99–102.

³⁴ Ch. von Muehlenbrucha, *Lehrbuch des Pandektenrechts nach Doctrina Pandectarum deutsch bearbeitet*, wyd. IV, Halle 1844; Ch.F. Glucka, *Ausführliche Erläuterung der Pandekten nach Hellfeld. Ein Kommentar für meine Zuhörer*, t. 1–37, Erlangen: Palm 1790–1833.

³⁵ Jak też decyzja o publikacji monografii w języku niemieckim.

zaliczać do prac odtwórczych. Autorka krytycznie weryfikuje utarte i rozpowszechnione w literaturze przedmiotu poglądy, choć nie ustrzegła się kilku niejasności lub niedopowiedzeń³⁶.

Prezentowaną monografię należy uznać w całości za pracę wartościową i ciekawą. Pozostaje mieć nadzieję, że dalszy materiał zostanie wydany w formie kolejnej monografii lub artykułów jako już bardziej dogmatyczna kontynuacja tematu.

Aldona Rita Jurewicz
Olsztyn

Ks. Ryszard Hajduk CSsR, *Czynić prawdę (Ef 4,15). Elementy teologii pastoralnej fundamentalnej*, Studio Poligrafii Komputerowej „SQL”, Olsztyn 2010, ss. 209

Książka ks. Ryszarda Hajduka CSsR, *Czynić prawdę (Ef 4,15). Elementy teologii pastoralnej fundamentalnej* ukazuje podstawy teologii pastoralnej jako nauki służącej Kościołowi, który za każdym razem w nowej sytuacji społecznej i kulturowej ma obowiązek głosić zbawczą prawdę Chrystusa. Wynika to z faktu, że środowisko i świat, w którym człowiek żyje i rozwija się, ciągle się zmienia. Teologia pastoralna fundamentalna podaje instrumenty służące rozeznaniu najgłębszych ludzkich potrzeb oraz sformułowaniu postulatów pastoralnych, które stanowią odpowiedź na aktualne „znaki czasu”.

Autor stawia sobie za cel zapoznanie czytelników ze specyficznym charakterem teologii pastoralnej jako nauki, która jest pełnoprawną dyscypliną teologiczną, czerpiącą „z wiary zasady i kryteria działalności duszpasterskiej Kościoła w historii” (por. *Pastores dabo vobis* nr 57). Po ukazaniu natury teologii pastoralnej oraz jej metody jako naukowej refleksji nad kościelną *praxis* autor przedstawia podstawowe uwarunkowania jej uprawiania, czyli kryteria biblijno-eklezyjologiczne, współczesny kontekst społeczno-duchowy oraz jej wymiar praktyczny w postaci wskazań służących działalności duszpasterskiej Kościoła. Zawarte w książce treści mają przyczynić się do prowadzenia syste-

³⁶ Np. skoro recepcja prawa rzymskiego do prawa prywatnego w Baltyku w dużej mierze dokonana się już przed LECP (s. 73), aż prosiłoby się o rozszerzenie analizy źródeł prawa prowincjonalnego w celu ukazania zakresu i znaczenia tej recepcji. To tych źródeł można byłoby powrócić przy ustalaniu rzeczywistego pierwowzoru danej regulacji, potwierdzając nierzadko mylące odesłanie do CIC. Być może analiza odesłań do źródeł prawa prowincjonalnego pozwoliłaby pełniej ukazać obecność prawa rzymskiego w LECP.